

## **Çağatay Hanlığı'nın Sosyal ve Kültürel Yapısı Üzerine**

*On the Social and Cultural Structure of Chaghatai Khanate*

**Fatih ORTA\***

### **Öz**

Çağatay Hanlığı, Türkistan'da kurulan ve bu bölgeyi idare eden bir Moğol devletiydi. Kurulduğu bölge itibariyle zaman içerisinde Moğol kimliğinde değişimler yaşamıştır. Moğollar yerleşik hayata karşı olumsuz yaklaşımlar da Çağatay hükümdarları bir süre sonra Türkistan'daki şehir kültüründen etkilenmiştir. Bu durum, on dördüncü asrın ortalarında, Çağataylıların başta din ve dil olmak üzere çeşitli alanlarda bir dönüşüm geçirmesine neden olmuştur. Bu makalede Çağatay Hanlığı'ndaki nüfus yapısı, aristokrasinin durumu, kadınların idare ve toplumsal hayattaki konumu, şehircilik anlayışı, dini hayat ve dil gibi alanlarda sosyal ve kültürel yapının temel özellikleri üzerinde durulacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Çağatay Hanlığı, Moğol, Din, Şehircilik, Türkistan.

### **Abstract**

The Chaghatai Khanate was a Mongol state established in Turkestan and administering this region. Due to the region where it was founded, it experienced changes in Mongol identity over time. Although the Mongols had a negative attitude towards sedentary life, the Chagatai rulers were soon influenced by the urban culture in Turkestan. In the mid-fourteenth century, this led to a transformation of the Chaghataians in various fields, especially in religion and language. This article will focus on the main features of the social and cultural structure in the Chaghatai Khanate in areas such as population structure, the status of the aristocracy, the position of women in administration and social life, urbanism, religious life and language.

**Keywords:** Chaghatai Khanate, Mongol, Religion, Urbanism, Turkestan.

---

\* Dr., Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: fatihortaa@gmail.com, Orcid: 0000-003-1292-5249

## Giriş

Çağatay Hanlığı, kabaca, Maverünnehir ve Doğu Türkistan bölgelerini idare eden bir Moğol devletiydi. Cengiz Han, ölmeden önce ülkesini dört evladı arasında taksim etti. Bu taksimatta Çağatay Han'ın hissesine Maverünnehir, Harezm'in bazı bölgeleri, Uygur toprakları ile Sind'e kadar olan topraklar bırakıldı.<sup>1</sup> Devletin adı, Cengiz Han'ın oğlu Çağatay Han'dan gelmektedir. Çağatay Hanlığı'nın siyasi tarihinin önemli bir kısmı Büyük Hanlık'ın gölgesi altında bulunarak geçti.<sup>2</sup> Bu durumun oluşmasının Çağatay Hanlığı'nın sınırlarının belirgin olmaması, merkeze yakın olması, iç istikrarsızlıklar gibi bazı sebepleri bulunmaktadır. Bundan dolayı Mustafa Kafalı, Çağatay Han'ın kağanlığa bağlı umumi vali olarak değerlendirmektedir.<sup>3</sup> Bu durumun, Çağatay Hanlığı'nın tarihî seyrini derinden etkilediği görülmektedir. Çağatay hanları, zaman zaman, merkezden kopma ve müstakil hareket etme mücadelesi verdiler. Fakat bu mücadele istenen neticeleri vermedi. Diğer Moğol ulusları merkezden kopmayı başarırken Çağatay Hanlığı coğrafi yakınlığın da tesiriyle bunu başarmak noktasında zayıf kaldı.

Bu çalışmada, ana hatlarıyla Çağatay Hanlığı'nın toplumsal yapısının nasıl olduğu üzerinde durulacak, Çağataylı kimliğinin teşekkülü ve geçirdiği evreler ile Çağatay nüfusu ve sosyal yapısı incelenecektir. Modern devletlerde olduğu gibi orta zamanlarda faaliyette bulunan devletlerin belirli bir sosyal gruba bağlı olduğu ve hatta en başta onların çıkarlarını gözettiği görülmektedir. Çağatay Hanlığı'ndaki Moğol aristokrasisi bunun bir tezahürüdür. Bu yüzden burada Çağatay Hanlığı'nda Moğol aristokrasisinin konumunun ne olduğu ve onların devleti nasıl etkilediği ele alınacaktır. Yine burada üzerinde duracağımız konulardan birisi de Hanlık dahilindeki dinlerin neler olduğu ve hanların bu dinlere nasıl yaklaştıklarını irdeleyeceğiz.

## 1. Çağatay Ulusunun İnşası

---

\* Dr., fatihortaa@gmail.com, ORCID: 0000-003-1292-5249

<sup>1</sup> Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk & Türk'ün Soyağacı*, Haz. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s. 115; Şeyh Muhammed Bek b. Yar Muhammed b. Hoca Muhammed, *Tarih-i Selatin-i Tatar*, Çev. M. Akif Erdoğan, Ayşe Değerli, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s. 29; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2018, s. 472, 485.

<sup>2</sup> Bu konuda şu çalışmaya bkz. Çetin Kaya, *Çağatay Hanlığı-Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler (Başlangıcından 1320 Yılına Kadar)*, Post Yayınevi, İstanbul, 2023.

<sup>3</sup> Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1220-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2005, s. 76.

Ulus, Moğolca bir kelimedir. Moğolların bir siyasi çatı altında yaşamasını ifade eden bir kavramdır. Cengiz Han'dan önce de mevcut olan bu sistem, onunla beraber daha da sistematik ve gelişmiş bir yapıya kavuşmuştur. Hodong, Moğol İmparatorluğu'nun yapısını anlamının yolunun ulus kavramından geçtiğini düşünmektedir.<sup>4</sup> Cengiz Han'ın baş hatunu Börte'den doğan çocukları Cuci, Çağatay, Ögedey ve Tuluy'a bozkır-orman kuşağındaki toprakları taksim etmesiyle ulusların temelleri atılmıştır<sup>5</sup> Onlar, kendilerine tahsis edilen arazi ve halklar üzerinde otorite sahibi olmuşlardır. Zamanla bu uluslar müstakil hareket etmeye başlamıştır. Moğol birliği, zaman zaman iktidar kavgaları gibi iç çekişmelerle sarsılsa da uzunca bir süre devam etmiştir. Tuluy'un oğlu Kubilay Han'ın ölümünden sonra bir müddet daha devam etse de artık Moğol ulusları arasındaki ayrılıklar kesinleşmiştir. İlhanlılarda Gazan Han'ın darp ettirdiği paralarda Büyük Han'ın adını çıkartması bu durumun bir delilidir.<sup>6</sup>

Her ulus kendi hakimiyeti altındaki bölgelerde yükselmiştir. Ayrıca bunlar, bölgelerinin kültürel yapılarından da etkilenecek zamanla Moğol kimliklerinin yanına bu bölgelerden kazandıkları özellikleri de eklemişlerdir. Dolayısıyla her ulusun yönetimi, sosyal ve ekonomik yapısında ortaklıklar olduğu kadar farklılıklar da mevcuttur.

Çağatay Ulusu'nda yaşayan halkların yaşantısına bakıldığında hayvancılık eksenli bir yaşam tarzının takipçisi oldukları görülecektir. Bundan dolayı Çağatay Ulusu tarif edilirken bu özellikleri dikkate almak gerekmektedir. Mustafa Kafalı'ya göre, Çağatay Hanlığı, Türkistan'ın şehir dışı hayatına hâkim olduğu için Çağatay Ulusu kavramı da şehirde ikamet etmeyen, yaylak-kışlak hayatını yaşayan ve hayvancılıkla geçinen kır nüfusunu karşılamaktadır.<sup>7</sup> Bundan dolayı Çağatay kimliğini bu sosyo-ekonomik düzlemi dikkate alarak açıklamak gerekmektedir.

<sup>4</sup> Kim Hodong, "Formation and Changes of Uluses in the Mongol Empire", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, S. 62, 2019, s. 269.

<sup>5</sup> Peter Jackson, "From Ulus to Khanate: The Making of the Mongol States c. 1220 - c. 1290.", *The Mongol Empire and Its Legacy*, Ed. Reuven Amitai Press, David Morgan, Brill, Leiden-Boston-Köln, 1999, s. 13.

<sup>6</sup> Jackson, "From Ulus to Khanate: The Making of the Mongol States c. 1220 - c. 1290.", s. 14.

<sup>7</sup> Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s. 36.

Bozkırdaki hâkimiyet anlayışına göre, halk üzerinde hâkimiyet kurulduğu takdirde toprak üzerinde de hâkimiyet tesis edilmekteydi.<sup>8</sup> Bu düşünce ve anlayış, bozkırda teessüs etmiş ve faaliyette bulunmuş siyasi organizasyonların hemen hemen hepsinde mevcut bir durumdur. Moğolların lideri Cengiz Han, hükümdarlığı boyunca boyunduruğu altına almayı başardığı halkları ve bölgeleri, varisleri arasında taksim etmiştir. Cengiz Han'ın bu taksimatı, yukarıda zikrettiğimiz düşünce ile uyum içerisinde gerçekleşmiştir.

Çağataylılar, kendilerini diğer Moğollardan daha farklı görmüşlerdir. Bunun en başında Cengiz Han'ın Çağatay'ı Yasak'tan sorumlu tutması gelmektedir.<sup>9</sup> Bunun Çağatay ulusuna manevi motivasyon sağladığı ortadadır. Bundan ötürü Yasak'ı herhangi bir dinden daha üstte görmüşlerdir. Ayrıca Cengiz Han'ın “keçe çadırlarda yaşayanları” yönettiğini ifade etmesi ile Çağataylıların konargöçer yaşantısı arasından bir bağlantı vardır. Onlar bu söz üzerine, Çin'deki ve İran'daki kardeşlerinin aksine şehirlerle aralarına mesafe koymuşlardır.<sup>10</sup> Zikredilen hususlar Çağatay Hanlığı'nda İslamiyet'in yayılmasına da ket vurmuştur. Bunlar Çağatay kimliğini yansıtan başat unsurlardır. Çağatay ulusu bu unsurlar üzerinde yükselmiştir.

Çağataylı, esasen, Çağatay Han'a bırakılan topraklarda ona ve onun ardından iktidara gelenlere bağlı olarak yaşayan Moğol tebaasını ifade etmektedir. Bunun haricinde Çağatay hanlarının askeri gücünü oluşturan Maveraünnehir'in Türk yahut Türkleşmiş konargöçer halkları da Çağataylı olarak tesmiye edilmiştir.<sup>11</sup> Timur'un iktidara gelmesi sonrasında onlardan da zaman zaman Çağataylı olarak bahsedilmiştir. Çağatay Hanlığı'nın inhitatını müteakip Çağataylılar, muhtelif Türk boyları arasında kendilerine yer bulmuşlar ve zamanla onlarla kaynaşmışlardır. Çağatay Hanlığı'nın yıkılması sonrasında da Çağatay kimliği karşımıza çıkmaktadır. Timur ve ardılları zamanında da Çağatay kimliği, onları tavsif etmek maksadıyla kullanılmıştır.

## 2. Nüfus Yapısı

<sup>8</sup> Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 17.

<sup>9</sup> Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2022, s. 94.

<sup>10</sup> Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia-Oxford, 2010, s. 189.

<sup>11</sup> Janos Eckmann, “Çağatay Dili Hakkında Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1958, s. 116.

Çağatay Hanlığı, zıtlıkların bir araya gelmesiyle teşekkül etmiş siyasi bir yapıdır desek herhalde zorlama olmayacaktır. Hanlık, tarihi boyunca, her zaman zıt unsurların karşı karşıya geldiği bir görünüm arz etmektedir. Bir tarafta bozkır dünyası ve muhafazakâr Moğollar ile diğer tarafta şehir yaşıntısı ve şehirli Türkler-Moğollar arasındaki çatışma hali, Çağatay Hanlığı'nın tarihi boyunca gündemde kalmaya devam etti. Bu sosyolojik vakıanın Çağatay Hanlığı tarihine yön verdiği görülmektedir. Ruysbroeckli Willem, Möngke Han'ın yanına gitmeye çalışırken yolu Çağatay Han'ın topraklarından da geçer. O, bu yolculuğunda Çağatay Han'ın ordasını gözlemleme imkanı da bulmuştur. O, Çağatay Han'ın ordasını şöyle tasvir eder:

*“Ertesi gün Scacatai’ın [Çağatay] üstlerine konutlar yüklenmiş arabalarıyla karşılaştığımızda, sanki büyük bir kent bana doğru ilerliyormuş gibi hissettim. Öküz, at ve koyun sürülerinin büyüklüğü beni daha da şaşırttı. Ama sürüleri süren çok az adam gördüm. Bunun üzerine onun emrinde kaç kişi olduğunu sordum ve beş yüzden fazla olmadığını öğrendim; bunların yarısını diğer kamp yerinde geçmiştik.”<sup>12</sup>*

Çağatay Hanlığı'nda nüfusun en önemli kesimini Moğollar oluşturmaktadır. Moğollar, şehirlerden ziyade hayvanlarını otatabilecekleri alanlarda ve tabii ki şehirden uzak yerlerde yaşarlardı. Çağatay hanları da yönettikleri Moğollar gibi şehir hayatına uzaktılar. Buna karşın şehirlerde ikamet eden Moğolların olmadığını söyleyemeyiz. Çünkü ticaretle iştigal eden Çağataylı Moğollar da vardır. Çağatay Hanlığı coğrafyasında, asırlardır her ne kadar Türkler ve Moğollar ikamet etse de, Türk olmayan unsurlar da yaşamıştır. Eski Soğd ve İran halklarının bakiyesi olan halklar genellikle şehirlere yerleşmiştir.<sup>13</sup>

Cengiz Han, ölmeden önce muhtelif Moğol boylarının yöneticilerini Çağatay Han'ın hizmetine tahsis etmiştir. Barlas, Celayır, Suldus, Uygur, Bagarin gibi boylar, Çağatay Hanlığı'nın insan unsurunun temelini teşkil etmiştir. Hanlık kurulduktan sonra da mezkur boylar nüfusun önemli bir kısmını oluşturmuştur.<sup>14</sup> Tabii ki Çağatay Han'ın hissesine düşen halklar bunlardan ibaret değildi. Moğol fütuhâtı ile ele geçirilen Türkistan şehirleri ve halkları da onun idaresine verilmiştir. Bu topraklar genel olarak Türkler ve

<sup>12</sup> Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, Çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 113.

<sup>13</sup> İsenbike Togan, “Günümüz Tarih Yazımında Çingis Han ve Moğollar”, *Tarih ve Kurğu*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022, s. 375-376.

<sup>14</sup> Kaya, *Çağatay Hanlığı-Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler*, s. 96.

İranlılardan müteşekkildir. Bunlara Moğollar da eklediği zaman Çağatay Hanlığı'nın kozmopolit bir yapıya sahip olduğu görülecektir.<sup>15</sup>

Çağatay sahasında yaşayan bir diğer demografik unsur Türklerdir. Türkler, Moğol istilasından ve Çağatay hâkimiyetinden önce de Çağatay topraklarında ikamet ediyorlardı. Bundan dolayı nüfusun ciddi bir kesimi Türklerden oluşmaktaydı. Uygur toprakları olan Doğu Türkistan şehirleri ve Maverâünnehir toprakları, asırlardır Türklerin yaşam alanıydı. Türklerin nüfus olarak, bu mıntikalarda, Moğollardan fazla olması zaman içerisinde Moğolların Türkleşmesinin önünü açan en büyük etmenlerden birisi oldu. Türkler, XIV. yüzyılın ortalarına kadar Çağataylıları Türkleştirmeye ve İslamlaştırmaya muvaffak oldular.<sup>16</sup>

Türkler ve Moğollar hariç tutulduğunda Çağatay Hanlığı sınırları içerisinde İran, Çin, Soğd ve Avrupa gibi farklı bölgelerden gelen kişilere de rastlamak mümkündür. Fakat bunlar genel nüfus içerisinde çoğunluk oluşturmamakta olup küçük bir kesimi teşkil etmektedir. Bu unsurların Çağatay coğrafyası içerisinde yaşamaları, ticari ve dinî faaliyetlerle ilişkilidir. İpek Yolu'nda konuşlanan Çağatay şehirlerine muhtelif milletlerden insanlar ticaret yapmak adına bir araya gelmekteydi.

Bu noktada Schamiloglu'nun tespitleri oldukça önemlidir. Ona göre, Çağatay Hanlığı içerisinde kalan eski yerleşik merkezler, Moğol fetihleriyle birlikte artan göçebe nüfustan uzakta gelişmeye devam etmiş, akabinde bu göçebe fatihler tedricen yerleşik hayata geçtiler.<sup>17</sup> Bu yerleşik kültürlerle temas ve bunun sonucunda da yerleşik hayata geçiş, aynı zamanda Moğolların Türkleşmesi sürecini de beraberinde getirdi. Boris Y. Vladimirtsov, batıya giden Moğolların benliklerini kaybetmeleri, Moğol aristokrasisinin İslamiyet'e geçmesi ve aşamalı olarak İslam şehir medeniyetini kabul etmeleriyle açıklamaktadır.<sup>18</sup> Çağatay Hanlığı'nda karşılaştığımız Türkleşme sürecinin bir

<sup>15</sup> Sevinç Ulaşova, "Çağatay Hanlığı'nda Etnik Cereyanlar", *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildirileri (30 Eylül-04 Ekim 2013)*, C. 4, Ed. Mustafa Özkan, Enfel Doğan, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 921-922.

<sup>16</sup> Baymirza Hayit, *Türkistan & Rusya ile Çin Arasında*, Çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, Ankara, 1975, s. 1

<sup>17</sup> Uly Schamiloglu, "Karşının Güzellikleri", Çev. Ali Berktaş, Semerkand 1400-1500 & Timur'un Vaba Kenti: Bir İmparatorluğun ve Bir Rönesansın Kalbi, Der. Vincent Fourniau, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 187.

<sup>18</sup> Boris Yakovleviç Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, Çev. Abdülkadir İnan, TTK, Ankara, 1995, s. 185.

benzeri Cuci ulusunda da karşımıza çıkmaktadır. Altın Orda Hanlığı, otoritesi altındaki Türk nüfusun yoğunluğu, İslam dinini etkisi gibi saiklerin etkisiyle Türkleşmişlerdir.

### 3. Yasa'nın Muhafızları: Çağatay Hanlığı'nda Moğol Aristokrasisi

Tarih boyunca hemen hemen bütün toplumlarda aristokrasinin izleri görülmüş ve siyasi organizasyonlarda idare ile aristokrat zümre arasında organik bir bağ mevcuttu. Antik dönemlerde Yunan, Mısır, Hint gibi muhtelif coğrafyalarda aristokratik uygulamaların ilk örnekleri görülmektedir. Tabii ki bu bölgelerdeki aristokratik yapı her bölgenin ihtiyaçları özelinde şekillenmektedir. Dolayısıyla bu çerçeveden baktığımızda Moğol toplumunun da kendisine mahsus aristokratik bir yapısı bulunmaktaydı.

Cengiz Han'ın soya ve asalete büyük bir saygısı vardı fakat bunlar tek başına yeterli değildi. Cengiz Han, ailevi mirasın getirdiklerine baktığı gibi başarıların da taltif edilmesi gerektiği kanaatindeydi. Jack Weatherford, Cengiz Han'ın erdem, sadakat ve başarıya istinat eden yeni bir sistem kurduğunu düşünmektedir.<sup>19</sup> Bundan dolayı Moğol toplumu ve devlet yapısı içerisinde yükselmenin çerçevesi de çizilmektedir. Çağatay Hanlığı'ndaki Moğol aristokrasisi, askeri kuvvete dayanmaktaydı. Cengiz Han'ın Çağatay Han'a verdiği dört emir ve onların binlikleri Çağataylılardaki aristokrasinin de temelini teşkil eder. Bu emirler, Haraçar, Möngge, İdohuday ve Kokoços'tur.<sup>20</sup> Barulas, Celayir, Barin ve Nayman kabileleri Çağatay ve neslinin hissesine düşmüştür.<sup>21</sup> Reşidüddin Çağatay'ın yukarıda zikredilenlerle birlikte Habeş Amid, Karaçor Noyan, Buka gibi pek çok emiri olduğunu fakat çoğunun isminin bilinmediğini ifade etmektedir<sup>22</sup> Bu boy beyleri, Çağatay ordusunun da belkemiğini teşkil etmekteydi. Ayrıca bunlar bulundukları mevkilerin de güvenliğini sağlamaktaydı.

Moğol aristokrasisi, geleneksel çerçeve içerisinde hareket eder ve icraatlarını Cengiz Han Yasası'nı baz alarak hayata geçirirdi. Onlar için

<sup>19</sup> Jack Weatherford, *Cengiz Han ve Modern Dünyayı Anlamak*, Çev. Şermin Kaleli, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 21.

<sup>20</sup> *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara, 2016, s. 162; Raşid ad-din, *Şuab-ı Pancgana*, Ed. İlnur Mirgaliyev, İstitut İstorii İm. Ş. Mercani, Kazan, 2019, s. 90; Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s. 60.

<sup>21</sup> Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s. 82.

<sup>22</sup> Raşid ad-din, *Şuab-ı Pancgana*, s. 91.

Yasa'nın, Moğolların mutlak itaat etmesi gereken bir kutsaliyeti vardı. Cengiz Han Yasası, Moğol hanlıkları içerisinde Çağataylılarda daha fazla hissedilmekteydi. Zira Cengiz Han, oğlu Çağatay'a Yasak'ın koruyucusu ve uygulayıcısı vazifesini tevdi etti.<sup>23</sup> Jean Paul-Roux, "*Çağatay ülkesinin görevi Cengiz Han'ın Yasak'ını titizlikle korumaktır.*" şeklinde belirtmektedir.<sup>24</sup> Yasak'ın muhafazası hanların görevi olduğu kadar onlara biat eden ve Cengiz Han'ın emanetine sahip çıkma kaygısı olan Moğol ümerasının da bir göreviydi.

Aynı zamanda Çağatay nüfusunun diğer hanlıklara nazaran daha fazla Moğol'u ve Moğol kültürünü barındırması da Moğol aristokrasisinin burada ağırlığının fazla olmasına neden olmuştur. Moğol aristokrasisi askeri gücü elinde tuttuğu gibi toprak ve hayvan sürüleri bakımından da güçlüdür. Ekilebilir arazilerin bir kısmını ellerinde tutan ümera, geniş hayvan sürülerine de sahipti. Ekonomik olarak zayıf olan insanlar bunlara bağlıydı. Çağatay ümerasının, teoride ulusun diğer fertlerinden farksız olsa da sosyo-ekonomik açıdan bariz üstünlüğü vardı.<sup>25</sup> Bozkırdaki bu güçlü zümre, otoriteleri altındaki insanların hamisi olarak hareket ederdi.<sup>26</sup> Dolayısıyla yukarıdan aşağıya doğru giden bir silsile içerisinde, Moğol aristokrasisi, hem ülkedeki idarenin destekleyicisi ve koruyucusu hem de gerektiğinde muhalifi olarak pozisyon alma yetisine sahipti.

Çağatay hanları ile Moğol aristokrasisi arasında tabi-metbu ilişkisi nasıl sağlandığı önemli bir meseledir. Öncelikle muhafazakar Moğolların isteği hanların Cengiz Han'ın belirlediği Yasa'nın çizgisinden sapmamasıydı. Bunu savaşlarda ve yağma akınlarında ekonomik çıkarlarının sağlanması takip etmekteydi. Çağatay idaresi de ordunun belkemiği olan konargöçer ve muhafazakar Moğolların ve Moğol aristokrasisinin desteğinden mahrum kalmamak adına belirli bir çerçeve içerisinde hareket etmek zorunda kaldılar.

Geniş bir çerçeveden Çağatay Hanlığı'na bakıldığında hanlar ile aristokrasinin şehre yaklaşımlarında farklılıklar olduğu görülecektir. Şehirli tebaanın desteğini almak isteyen hanlara karşı Moğol aristokrasisi tepki

<sup>23</sup> V. V. Barthold, *Moğol İstilası Devrinde Türkistan*, Çev. Seniha Sami Morali, Haz. Gülnar Kara, TTK, Ankara, 2020, s. 387.

<sup>24</sup> Jean Paul-Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kalcı Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 419.

<sup>25</sup> Ulaşova, "Çağatay Hanlığı'nda Etnik Cereyanlar", s. 924-925.

<sup>26</sup> Anatoly Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, Çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2015, s. 270.

göstermekteydi. İşte bu noktada Kebek Han'ın Moğol aristokrasisini şehir yaşantısına ve ziraata yönlendirdiği, en azından bunun önemini gösterdiği bilinmektedir. Moğol aristokrasisine onun zamanından itibaren hizmetleri karşılığında araziler tahsis edildi.<sup>27</sup> İşbu hususta 1326 tarihli bir vakfiye öne çıkmaktadır. Bu vakfiyeye göre, Buhara'da Seyfeddin Baharzi'nin namına kurulan vakfın, şehrin etrafındaki bağ ve bahçelerin sahipliğini Moğol emirlerine bıraktığı kayıtlıdır.<sup>28</sup>

Ellerinde siyasi ve askeri gücü bulunduran Moğol beyleri, kendi çıkarlarına uymayan hanları, Yasa'dan uzaklaştıklarını gerekçe göstererek tahttan indirdikleri görülmektedir. Bu beylerin hanlara karşı takip ettikleri muhalefet, Çağataylıların Büyük Hanlık'a bağlı oldukları zaman karşımıza çıkmamaktadır. Moğol birliğinin parçalanması ve Büyük Han'a itaatten kopulması, Moğol beylerinin iktidara muhalefetine de önünü açmıştır. Moğol aristokrasisi, Çağatay Hanlığı'nın yıkılış sürecinde kendisini daha da fazla göstermeye başlamıştır. Bu dönemde istemedikleri kişilerin han olmasını engelleyerek kendi destekledikleri kişinin iktidara gelmesini sağladılar. Ebülğazi Bahadır Han, ümeranın han yaptığı kişiler için "*Ama yalnız adları han oldu, hükümet işlerinde irade sahibi olamadılar.*" ifadesini kullanmaktadır.<sup>29</sup> Bayan Kuli Han'ın iktidarında Emir Kazgan'ın devlet işleyişini sağlaması ve hükümdarın bir nevi kukla han olması, Ebülğazi Bahadır Han'ın bu tespitinin güzel bir örneğini oluşturmaktadır.<sup>30</sup>

Hanlığın yavaş yavaş güçten düşmeye başladığı bu dönemde Çağatay Han'ın soyundan gelmeyenlerin dahi Moğol aristokrasisinin desteğiyle iktidar makamına geldiği görülmektedir. Ögedey'in torunu Ali Sultan'ın Çağatay Hanlığı tahtına oturması bu duruma ilişkin kayda değer bir vakadır.<sup>31</sup> Dolayısıyla onlar yönetebilecekleri kişileri iktidar makamına taşıdıkları gibi kendileri aleyhine gördükleri hanları da iktidardan tasfiye etmişlerdir.

<sup>27</sup> Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 374.

<sup>28</sup> O. D. Çehoviç, *Bubarskiye Dokumenti XIV veka*, Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1965, s. 33.

<sup>29</sup> Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 117.

<sup>30</sup> Nizamüddin Şâmî, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, TTK, Ankara, 1987, s. 16; Mu'ineddin Natanzî, *Müntehabü't-Tevarih-i Mu'ini*, Nşr. Jean Aubin, Kitabfuruşi Hayyam, Tahran, 1336, s.114.

<sup>31</sup> Kadı Ahmed Gaffari Kazvinî, *Tarih-i Cihan-Ârâ*, Nşr. Hasan Niraki, Kitabfuruşi Hafız, Tahran, 1342, s. 201; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 116.

Moğol aristokrasisinin sıkıca bağlı olduğu Yasa, Moğol çağından sonra da varlığını sürdürdü. Timurular döneminde Yasa hala geçerliliğini korumaya devam etti. İbn Arabşah, Şahrüh'un Yasa'yı iptal edip şeriatı uygulama çabasını, Yasa'nın dini bir norm halini aldığı gerekçesiyle bunun doğru olmadığını belirtmektedir.<sup>32</sup> Türkistan tarihinde hanların Cengiz soylu olma geleneği de Yasa ile bağlantılıdır. Cengiz Han'dan sonraki devletlerde Altın Soy'dan gelmeyen bir kimsenin hükümdarlığı meşru kabul edilmezdi. Hükümdarlığın Cengiz Han nesline mahsus olduğu bu uygulama XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir.<sup>33</sup>

#### 4. Çağatay Hanlığı'nda Kadın

Moğol kadınlarının siyasi ve idari hayatta oldukça etkili rol oynadıkları bilinmektedir. Siyasi mekanizmada kendilerine ayrıcalıklı bir mevki edinen Moğol kadınları, zaman zaman iktidar makamının da sahibi olmayı başardılar. Enkhbat Avirmed, göçebe toplumlarda kadınların çok güçlü ve hak sahibi olduklarını ve toplumda esas liderin kadın olduğunu ileri sürmektedir.<sup>34</sup> Ricoldus de Monte Crucis, Tatar olarak zikrettiği Moğolların kadınlara büyük önem verdiğini ifade ederken,<sup>35</sup> Peter Jackson, bu kayda biraz temkinli yaklaşmak gerektiği kanaatindedir. Ona göre, Moğol toplumunda sıradan kadınlardan ziyade soylu kadınlar daha ön plandadır.<sup>36</sup> Gerçekten de soylu olmayan kadınların Moğol toplumundaki önemini kabul etmekle beraber haklarında bunun dışında bir şey söylemek zordur. Anlatılar, genellikle soylu kadınlardan yola çıkarak toplumun diğer kesimlerindeki kadınları da teşmil etmeye yöneliktir. Bu noktada George Lane, Moğol toplumunda kadınların konumu ve rolünün, başta evlilik olmak üzere bir meta gibi satılması, takas

<sup>32</sup> İbn Arabşah, *Acaibu'l-Makdur (Bozkırdan Gelen Bela)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s. 431-432.

<sup>33</sup> Muhammed Bilal Çelik, "Cengizli Hakimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği", *Akademik İncelemeler*, C. 2, S. 1, 2007, s. 177.

<sup>34</sup> Enkhbat Avirmed, "Göçebe Toplumda Aile Üyelerinin Rolü", *Yörükler*, Ed. İlhan Şahin, Aymira Taşbaş, Erhan Taşbaş, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2022, s. 373.

<sup>35</sup> Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi*, Çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 46

<sup>36</sup> Peter Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası*, Çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s. 174.

edilmesi ile çok eşliliğin varlığı gibi sebeplerden ötürü belirsizliğine işaret etmektedir.<sup>37</sup>

Çağatay Hanlığı tarihinde idarede öne çıkan bazı kadınlar vardır. Bunlardan Organa Hatun'un, Çağatay Hanlığı tarihinde müstesna bir konuma sahip olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir. Organa Hatun, eşi Kara Hülagü'nün ölümünü müteakip Möngke Han'dan oğlu Mübarekşah'a niyabet etme yetkisini aldı.<sup>38</sup> Böylece Organa Hatun, takriben 9 yıl boyunca Çağatay Hanlığı'nı idare etti. Bu noktada Ruysbroeckli Willem'in, tesadüfi veya hatalı bir şekilde Kayalık'ın eski adı olan Organum ile Organa Hatun'un isimlerini benzeştirdiği görülmektedir.<sup>39</sup> Her ne kadar Peter Jackson bunu yersiz bulsa da Bruno de Nicola bunu dikkat çekici tarihi bir tesadüf olarak kabul etmektedir.<sup>40</sup>

Cengiz Han Yasası, Moğol kadınlarının ticari ve ekonomik hayata katılmalarını sağlayan en önemli unsurdur. Ondan önce de Moğol kadını sosyal ve ekonomik hayatın içerisindeydi. Onunla birlikte Moğol kadınları ekonomik hayata daha fazla müdahil olma imkânı elde ettiler. Devlet kadınlarına ülke topraklarından gelir tahsis edilmesi, savaş sonrasında kendilerine ganimetten pay verilmesi neticesinde ellerinde bir sermaye birikimi olan Moğol kadınları ortak sistemine dahil olarak ticaret yapabilirlerdi.<sup>41</sup> Çağatay Hanlığı'nda hanedan kadınlarının ne derece iktisadi hayata müdahil olduklarını tespit etmek oldukça müşkül bir durumdur. Kaynaklarımızda bu duruma ilişkin atıfların olmaması konunun izahını zorlaştırmaktadır. Yine de daha önceki dönemlerde Moğol siyasetinde etkin olan Töregene, Oğul Kaymış, Sorgaktani gibi kadınların ticarete de etkili olduklarını<sup>42</sup> dikkate aldığımızda Çağatay Hanlığı'nda bunun mevcudiyetini kabul edebiliriz.

<sup>37</sup> George Lane, *Daily Life in the Mongol Empire*, Greenwood Press, Connecticut-London, 2006, s. 227.

<sup>38</sup> Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 250; Kaya, *Çağatay Hanlığı-Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler*, s. 140.

<sup>39</sup> Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, s. 159-160.

<sup>40</sup> Bruno de Nicola, "The Queen of the Chaghatayids: Orghina Khatun and the Role of Central Asia", *Journal of Royal Asiatic Society*, C. 26, S. 1-2, 2016, s. 116.

<sup>41</sup> Şirin Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, Çev. Mustafa Uyar, TTK, Ankara, 2015, s. 90; Ömer Subaşı, *Moğollarda Kadın, Evlilik ve Dış Siyaset*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s. 59-74.

<sup>42</sup> Timothy May, "Commercial Queen: Mongolian Khatuns and the Silk Road", *Journal of Royal Asiatic Society*, C. 26, S. 1-2, 2016, s. 89-106.

Diğer taraftan devlet kadınları haricindeki diğer kadınların sosyal ve ekonomik hayattaki rollerinden bahsetmemiz gerekmektedir. Moğol erkeklerinin hayatı silahları ve sürülerinden ibaretken Moğol kadınının da sosyal ve ekonomik vazifeleri ve faaliyetleri vardır.<sup>43</sup> Moğol tarihini ilk kayıt altına alanlardan Shao Hung, Moğol kadını anlatırken “*Tatar kadınları çadır kurmak, erzak ve eşyalara bakmakla görevli olup at binmede de ustalardır.*” demektedir.<sup>44</sup> Böylece o, Moğol toplum yapısında kadınların yeri noktasında belli bir şema çizmektedir. Keza Plano Carpinili Johannes de Shao Hung’un ifadesiyle benzer görüştedir. Plano Carpinili Johannes, Moğol kadınlarının at binip ok ve sadak taşımak gibi erkeklerle özdeşleşen işler yaptıkları gibi aynı zamanda deriden elbiseler, ayakkabılar, tozluklar vs. imal ettiklerini, araba sürüp develere eşya yüklediklerini anlatmaktadır.<sup>45</sup> Plano Carpinili Johannes’in bize aktardıklarının benzerini Ruysbroeckli Willem’de de görmekteyiz. Onun müşahedesine göre, Moğol kadınları at biner, hayvanlara yük yükler, deri işler, elbise diker, at ve develere bakar, koyun ve keçileri sağlar ve sütlerini işler; ayrıca erkekler gibi ok ve yay yapar, üzengi ve gem imal ederdi.<sup>46</sup> Yukarıda Moğol sosyal yaşantısını müşahade eden ve kayıt alanların aktardıklarından, Moğol kadının sosyal hayatın hemen hemen bütün noktalarında var olduklarını anlamaktayız.

Ayrıca Çağatay hanlarının eşleri dışında cariyeleri de bulunmaktaydı Kaynaklarda, Çağatay Han’ın eşleri Yesulun Hatun ve onun kardeşi Türkan Hatun’un isimlerini zikredilmektedir. Çağatay Han, Yesulun Hatun öldükten sonra da kız kardeşiyle evlenmiştir.<sup>47</sup> Reşidüddin, Çağatay Han’ın eşleri hakkında bilgi verdikten sonra onun pek çok cariyeye sahibi olduğuna da değinmiştir. Fakat cariyelerinin isimleri dahil olmak üzere başka bilgi sunmaz.<sup>48</sup> Cüveynî, Harzemşah Muhammed’in yenilmesinden sonra eşi Terken Hatun da dahil olmak üzere haremının ele geçirildiğini, onun iki

<sup>43</sup> Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay, TDK, Ankara, 2011, s. 106.

<sup>44</sup> Shao Hung, “Meng ta pei lu, Moğol Tatarlarının Umumi Tarihi”, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, Çev. Ankhbayar Danuu, Haz. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 85.

<sup>45</sup> Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi*, Çev. Altay Tayfun Özcan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022, s. 42.

<sup>46</sup> Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han’ın Sarayına Yolculuk*, s. 103-104.

<sup>47</sup> Raşid ad-din, *Şuab-ı Pancgaba*, s. 91; Muhammed Benâkitî, *Tarih-i Benâkitî*, Nşr. Cafer Şear, Tahran, 1348, s. 394; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 115; Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s. 85-86.

<sup>48</sup> Raşid ad-din, *Şuab-ı Pancgaba*, s. 91.

kızının Cengiz Han tarafından Çağatay'a verildiğini yazar. Çağatay, bu kızlardan birisini cariyesi olarak seçtikten sonra veziri Habeş Amid'e vermiştir.<sup>49</sup>

### 5. Din

Çağatay Hanlığı, ticaret yolları üzerinde bulunması nedeniyle farklı dinleri bünyesinde barındırmaktaydı. İdareci olan Moğolların eski dininin yanı sıra Budizm, Hristiyanlık, Yahudilik, İslamiyet gibi çeşitli dinler Hanlık'ta varlığını devam ettirdi. Çağatay hanları zaman zaman bu dinlerden birisine meylederek o dinin ön plana çıkmasını sağladığı bilinmektedir. Burada ilk dönem tahta çıkan hanlarla son dönem hanları arasında dine bakış ve yaklaşım tarzında farklılıklar olduğu görülmektedir. İlk Çağatay hanlarının eski Moğol ananesine sıkıca bağlı oldukları görülmektedir. Bu noktada hanların, Hanlığın banisi Çağatay Han'ın çizgisini takip ettikleri görülmektedir. Çağatay Han, dini konularda da oldukça muhafazakar bir Moğol olup Müslümanların ibadetlerine karşı menfi bir tavrı vardı.<sup>50</sup> Fakat Çağatay hükümdarlarının bu tavrında zaman içerisinde bir kırılma yaşandı. Çağataylıların Büyük Han'ın gölgesinden kurtulma, Maverünnehir'e yönelme ve şehirleşme faaliyetleri kapsamında değerlendirebileceğimiz bir dönemle birlikte hanların İslam dinine meylettikleri, Müslümanlara karşı daha müsamahakar davrandıkları görülmektedir. Özellikle Duva Han ve ardıllarının icraatları önemlidir. Duva Han ve onu takip eden hanlar zamanında, şehirleşme noktasında yeni adımlar atıldığı gibi Hanlık'ta İslam dininin etkisi daha fazla hissedilmeye başladı. İslamiyet'in Hanlık'ta kuvvetlenmesinin bir diğer unsuru da ticaret sonucunda kültürlerin birbirleriyle temas etmesi ve kaynaşmasıdır.

İlk dönem Çağatay hanlarından Mübarekşah ve Barak Han'ın Müslüman olduğu bilinmektedir. Fakat onlardan sonrada Çağatay hanları arasında İslam dinine karşı bir temayül görülmemektedir. Fakat devletin yıkılışına doğru tahta çıkan hükümdarlar arasında İslamiyet'in revaç bulduğu ortadadır. Tarmaşirin Han, Ali Sultan, Kazan Han, Bayan Kuli Han, Tuğluk Temür Han ve ardılları, Çağatay tarihindeki önemli Müslüman hükümdarlardır. Yine bu dönemde Moğol ümerasının da İslam dinine intisap etmeye başladığı anlaşılmaktadır. Ebülğazi Bahadır Han, Barak Han

<sup>49</sup> Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 390.

<sup>50</sup> Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî & Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, Çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 124-126.

zamanında onunla birlikte Müslüman olanların ondan sonra tekrar eski dinlerine döndüğünü fakat Tarmaşirin Han ile birlikte Müslüman olanların dönmediğini ifade etmektedir.<sup>51</sup>

Çağatay Hanlığı'nda hanlar ve Moğol ümerası arasında İslamiyet'in yaygınlaşmasında çeşitli faktörler göze çarpmaktadır. Bunların başında sufi tarikatların faaliyetleri gelmektedir. Çağatay sahasında Yesevilik, Kübrevilik ve Nakşibendilik gibi sufi tarikatların etkinliği vardı. Bunlar hanlar ve halk üzerinde ciddi bir etkiye sahipti. Timothy May'e göre, Kübrevilik ve Nakşibendilik yerleşik ve İranlı nüfusa hitap ederken Yesevilik konargöçer ve Türk nüfusa seslenmekteydi.<sup>52</sup> Mesela Tarmaşirin Han'ın sufilere yakınlığı dikkat çekicidir. Onun Müslüman olmasında Kübrevilik tarikatından Şeyh Yahya Ebu el-Mefahir Baharzi'nin etkisi vardı.<sup>53</sup> Ayrıca yine onun yanında bulunan Şeyh Hasan ve Hüsameddin Yagi gibi isimlerin de sufi olma ihtimali mevcuttur.<sup>54</sup> Doğu Çağatay hanlarından Tuğluk Temür'ün İslamiyet'e intisap etmesi de bir sufi olan Şeyh Erşadüddin sayesindeydi.<sup>55</sup> Tuğluk Temür Han, sadece kendisi Müslüman olmamıştır. Ebülğazi Bahadır Han'a göre üç yüz altmış bin, Mirza Haydar Duğlat'a göre yüz altmış bin kişi onunla beraber Müslüman olmuştur.<sup>56</sup> Burada verilen sayılar belki mübalağa içerebilir fakat Tuğluk Temür Han'ın Müslüman olmasının yankısının büyük olduğu burada üzerinde durulması gereken noktadır.

Çağatay Hanlığı'nda Hristiyanlık Katolik ve Nesturi (Doğu) kiliseleri aracılığıyla kendisini göstermekteydi. Çağataylıların idari merkezi olan

---

<sup>51</sup> Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 116.

<sup>52</sup> Timothy May, "The Relationship Between Sufis and Inner Asian Ruling Elites", *Southeast Review of Asian Studies*, S. 30, 2008, s. 96-97.

<sup>53</sup> Mustafa Uyar, "Ortaçağ Moğol hükümdarlarının İslamlaşmasında Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine", *Yücel Özkaya'ya Armağan Yazılar*, Ed. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, Hel Yayınları, Ankara, 2015, s. 226.

<sup>54</sup> Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancî, *İbn Battuta Seyahatnamesi II*, Çev. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 534. Zekeriya Kitapçı, 'Tarmaşirin Han'ın Hüsameddin Yagi sayesinde Müslüman olduğunu ifade etmektedir. Zekeriya Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, Yedikubbe Yayınları, Konya, 2013, s. 156.

<sup>55</sup> Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi & Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi*, s. 171-174; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 120-121.

<sup>56</sup> Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 120-121; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi & Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi*, s. 171-174.

Almalık,<sup>57</sup> aynı zamanda Hristiyanlar açısından da önemliydi. Burada, hem Katolik hem de Nesturi kiliselerinin piskoposlukları mevcuttu.<sup>58</sup> Hanların da Hristiyanlara karşı teveccühü vardı. Bunlardan Cenkşi, onlara kilise kurmalarını sağladığı gibi oğlunun Hanbalık başpiskoposluğuna atanan Nicholas tarafından vaftiz edilmesine izin verdi. Yine o, Almalık'taki keşişlerden birisi olan Francesco'yu da oğlunun eğitimiyle görevlendirdi.<sup>59</sup> Tarmaşirin Han'dan sonra tahta çıkanlardan birisi olan Buzan da Hristiyanları himaye eden bir politika takip etti.<sup>60</sup> Bu durumlara rağmen Hristiyanlara karşı menfi uygulamaların olduğu da vakidir. Ögedey Han'ın soyundan geldiği halde Çağatay tahtına çıkan Ali Sultan, Hristiyanlık karşısı bir politika takip ederek Almalık'taki Fransiskenlerin malları ve mülkleri yağmalanarak piskopos ve yanındakiler de öldürüldü.<sup>61</sup> Bu olayın yanı sıra veba salgını ve Timur'un yükselişi ile birlikte hem Katolik hem de Nesturi kiliseleri Çağatay topraklarından etkisini kaybetmeye başladı.

Diğer taraftan Çağatay Hanlığı'nda hükümdarların Budizm'e karşı olumlu yaklaşımları ve Budistleri desteklemeleri söz konusuydu. Hindistan menşeli bir din olan Budizm, Çağatay sahasında Uygurlar sayesinde mevcuttu.

<sup>57</sup> Almalık şehri Çağataylıların idari merkezi ve Yam sisteminin önemli istasyonlarından birisidir. Cüveynî'ye göre, Çağatay Han'ın merkezi Almalık yakınlarındaki Kuyas'tır. Cemal Karşı ise Almalık'ı devletin başkenti olarak zikretmektedir. Şehir, Çağatay Hanlığı'nın ikiye bölünmesinden sonra da önemini korudu. Doğu Çağatay Hanlığı'nda Tuğluk Temür zamanında da burasını Çağataylıların idare merkezi olmaya devam etti. Fakat Timurlular dönemiyle birlikte Almalık eski önemini kaybetti. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2022, s. 95; Vassaf, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, Nşr. A. M. Ayeti, İntişarat-ı Bonyad-ı Ferheng-i İran, Tahran, 1346, s. 28; Camal Karşı, *Al-Mulhakat Bi-s-Surah*, Çev. Ş. Vahidova, B. B. Arminova, Dayk Press, Almatı, 2005, s. 124, 131; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi & Geride Bıraktıklarımız Hikayesi*, Çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, 2006, s. 536. Ilıman bir iklime sahip olan Almalık, hayvan yetiştiriciliğine müsaitti. Bunun yanı sıra şehir ticari olarak da dikkat çekmektedir. İbn Battuta, şehirde bir kervansaray olduğunu ifade etmektedir. Ankhbayar Danuu, Riçinkhorol Mönhtulga, *Çağadayn Ulı*, Steppe Pablišing, Ulanbator, 2019, s. 168; İbn Battuta, *Seyahatnamesi II*, s. 525.

<sup>58</sup> Emil Bretschneider, "Moğol İmparatorluğu Devri", Çev. Kürşat Yıldırım, *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, Haz. Kürşat Yıldırım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013, s. 371.

<sup>59</sup> James Ryan, "Preaching Christianity along Silk Route: Missionary Outposts in the Tartar 'Middle Kingdom' in the Fourteenth Century", *Journal of Early Modern History*, C. 2, S. 4, 1998, s. 368; Michael Hope, "The Middle Empire", *The Mongol World*, Ed. Timothy May, Michael Hope, Routledge, New York, 2022, s. 309.

<sup>60</sup> İbn Battuta, *Seyahatname II*, s. 538.

<sup>61</sup> Hope, "The Middle Empire", s. 309; Ryan, "Preaching Christianity along Silk Route: Missionary Outposts in the Tartar 'Middle Kingdom' in the Fourteenth Century", 368.

Çağatay hükümdarlarının bazıları Budizm'e intisap ederken bazıları da dışarıdan da olsa bu dini destekleme siyaseti takip etti. Özellikle Kaydu isyanının nihayete ermesini müteakip Çağataylılar Budizm'e olan desteklerini arttırdılar. Johan Elverskog bu durumu, Çağataylıların Avrasya'nın en önemli gücü haline gelen Yuan Hanedanı ile birlikte hareket edebilmek için yaptıklarını savunmaktadır.<sup>62</sup> Duva Han, Tibet Budistlerini himaye ettiği gibi onun oğlu Elçigidey de Budist manastırlarına destek verdi.<sup>63</sup> Duva Han'ın bir diğer oğlu Tarmaşirin, isminden de anlaşılacağı üzere, Müslüman olmadan önce Budizm'e mensuptu.<sup>64</sup> Tarmaşirin Han'ı tahttan indiren muhaliflerden Cenkşi'nin yanında her zaman Budist rahipler bulundurduğu ve onların hoşuna gidecek işler yaptığı kaynaklarda yer almaktadır.<sup>65</sup> Çağatay Hanlığı'nın ikiye ayrılmasından sonra da hanların bu minvalde faaliyetleri oldu. Kaynaklarda İslamiyet'e geçişi epik bir şekilde sunulan Tuğluk Temür Han dahi Budist manastırlarını destekleyen girişimlerde bulunarak Tibet Budizm'inin de hamiliğini yaptı.<sup>66</sup> Buradan da anlaşılacağı üzere, Budizm'i desteklemek ve himaye etmek Çağatay Hanlığı'nda var olan bir durumdu.

Çağatay Hanlığı topraklarında az da olsa Yahudi nüfus yaşıyordu. Çağatay Hanlığı'nın ticaret yolları üzerinde olması nedeniyle, Yahudiler bu imkandan faydalanarak Buhara, Semerkand, Tirmiz, Ürgenç gibi şehirlerde ticaretle meşgul oldular.<sup>67</sup> Fakat onların Hanlık idaresi nezdinde bir itibara malik olmadıkları anlaşılmaktadır. Cengiz Yasası'nda din adamlarına tanınan hakların Yahudileri kapsamaması bunda etkilidir.<sup>68</sup>

## 6. Şehir ve Mimari

Moğolların, Cengiz Han zamanındaki Moğol fütuhâtı dönemine kadar şehirlere ve şehir kültürüne yönelik bir ilgileri bulunmamaktaydı. Kemal

<sup>62</sup> Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, 189.

<sup>63</sup> Christopher Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and Mongol Empire*, Facts on File, New York, 2004, s. 87.

<sup>64</sup> Michal Biran, "The Chaghataids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)", *Journal of American Oriental Society*, C. 122, S. 4, 2002, s. 745.

<sup>65</sup> Mu'ineddîn Natanzî, *Müntehabü't-Tevarih-i Mu'înî*, s. 112.

<sup>66</sup> Dai Matsui, "A Mongolia Decree from Chaghataid Khanate Discovered of Dunhuang", *Aspects of Research into Central Asian Buddhism: In Memorial Kôji Kudara*, Ed. Peter Zieme, Brepol Publishers, Turnhout, 2008, s. 167.

<sup>67</sup> Kemal Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakındoğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 39.

<sup>68</sup> Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 491; Mustafa Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2020, s. 97

Haykiran'a göre, bu dönemden önce bir mimari gelenekleri de yoktu.<sup>69</sup> Cengiz Han'ın askerî hareketleri ile birlikte şehirler geçirildiğinde Moğollar şehir kültürü ile ilgilenmeye başladı. Moğollar, Deşt-i Kıpçak, İran, Türkistan ve Çin gibi yerleşik kültürün olduğu bölgelerle temas etmeleri ve buralarda egemenlik kurmalarını müteakip şehircilik anlayışlarında gelişmeler oldu. Daha önce şehirlere karşı menfi bir yaklaşımı gözlemlenen Moğolların bu dönemde şehirlerden faydalandıkları bir anlayışa sahip oldukları görülmektedir. Çin'deki Moğol idaresi hariç tutulursa diğer bölgelerdeki Moğolların şehircilik anlayışlarının gelişmesi ve şehirleşmeleri, İslamlaşmaları ile ilintili gözükmemektedir.<sup>70</sup>

Çağatay Hanlığı sahasında geçmişten gelen bir şehir kültürü mevcuttu. Fakat bu, Moğol fütuhâtı evresinde ciddi bir şekilde zarar gördü. Semerkant, Buhara, Tirmiz, Otrar gibi önemli Türkistan şehirleri, bu dönemde harap geldi. Bu şehirlerin tamir edilip eski hallerine kavuşması oldukça uzun bir zaman aldı. Çağatay Hanlığı zamanında da dahi bu tahribatın izleri görülmektedir. Meşhur seyyah İbn Battuta, geçtiği Türkistan şehirlerinin hala harap olmasından yakınmaktadır.<sup>71</sup> Bazı Çağatay hanları bu olumsuz manzarayı ortadan kaldırmak için çabalamıştır. Bunlardan birisi olan Kebek Han, Cengiz Han zamanında yıkılan Belh'i imar ederek eski haline getirmeye çalıştı.<sup>72</sup>

Çağatay hanları, Moğol fütuhâtı döneminden kalan tahribatı gidermeye çalıştıkları gibi yeni şehirler kurmak için de uğraştılar. Büyük Han olması için Kaydu'ya destek veren Duva Han, Andican şehrini tesis ederken Kebek Han Karşı<sup>73</sup> şehrini temellerini attı. Kebek Han'ın kurduğu Karşı şehri zamanla başkent Almalık'ı geride bırakarak Çağataylıların idare merkezi

<sup>69</sup> Haykiran, *Moğollar Zamanında Yakındoğu*, s. 275

<sup>70</sup> Vadim Leonidoviç Egorov, *Altın Orda'nın Tarihi Coğrafyası*, Çev. Alihan Büyükçolak, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020, s. 107.

<sup>71</sup> İbn Battuta, *Seyahatname II*, s. 527, 543 vd.

<sup>72</sup> Şeyh Muhammed Bek b. Yar Muhammed b. Hoca Muhammed, *Tarih-i Selatîn-i Tatar*, s. 29.

<sup>73</sup> Karşı, Moğolcada saray anlamına gelmektedir. Bu şehir, Nahşeb/Nesef şehri civarında kurulmuştur. Başta kışlak olarak kullanılmışsa da daha sonra şehir haline gelmiştir. Çağatay hükümdarları zamanla buraya önem vermişler ve Karşı Çağataylıların ikinci başkenti olarak görülmüştür. Şehir, Çağataylılardan sonra önemini kaybetmiştir. Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 199; Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duydukları*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 97; Mu'ineddîn Natanzî, *Müntebabü't-Tevarih-i Mu'ini*, s. 109-112

haline geldi.<sup>74</sup> Hatta Kebek Han'ın halefi Tarmaşirin Han'ın İbn Battuta'yı burada karşılaması ve ağırlaması, şehre önem verildiğini göstermektedir.<sup>75</sup> İsen Buka Han'ın, Kebek Han'ın ve Tarmaşirin Han'ın burada medfun olması da bu nedenledir.<sup>76</sup> Dikkati çeken nokta, mezkur hanların belki eski Moğol ananelerini muhafaza etmelerine karşın yerleşik dünyaya karşı ilgi göstermeleridir.<sup>77</sup> Dolayısıyla Karşı, zaman içerisinde, Çağataylı idarecilerin bir idare merkezi olduğu kadar onların Maverünnehir'e ve şehir kültürüne yönelişlerinin de bir temsilidir. Kazan Han zamanında Zincir Saray, Emir Kazgan zamanında Tirmiz yakınlarına Salı Saray inşa edilmiştir.<sup>78</sup>

Çağatay Hanlığı'ndan günümüze maddi kültür kalıntısı oldukça azdır. Genellikle Hanlık coğrafyasında cereyan eden savaşların, mimari eserler gibi maddi kültüre ait öğelerin günümüze ulaşmasını engellediği anlaşılmaktadır. Yine de burada bazı istisnalar vardır. Hanlardan kalan bazı mezarlar bu husustaki ihtiyaca cevap vermektedir. Özellikle Tuğluk Temür Han'ın Almalık'taki türbesi, Çağataylılardan kalan önemli eserlerden birisidir.<sup>79</sup>

## 7. Dil, Yazı ve Edebiyat

Çağatay Hanlığı'nı kuranlar Moğol olduğu için konuştukları dil de Moğolcaydı. Fakat zaman içerisinde muhtelif sebeplerin tesiriyle devlet idaresinde Türkçe daha etkili bir konuma geldi. Burada Uygurların etkisi söz konusudur. Daha Cengiz Han zamanında Moğol idaresine bağlanan Uygurlar, Moğollar nezdinde yüksek bir itibara sahip oldular.<sup>80</sup> Cengiz Han evladının Uygurlar tarafından yetiştirilmesi buna bir örnek teşkil etmektedir. Cengiz

<sup>74</sup> El-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duydukları*, s. 97.

<sup>75</sup> İbn Battuta, *Seyahatname II*, s. 531-535.

<sup>76</sup> Mu'ineddin Natanzi, *Müntehabü't-Tevarih-i Mu'ini*, s. 109-112; İbn Battuta, *Seyahatname II*, s. 536.

<sup>77</sup> Burada Tarmaşirin Han'ın şehirle ilgisi olmakla beraber otağda ikamet ettiğini ifade edelim. O, bu muhafazakar Moğol özelliğinden vazgeçmemiştir. Bkz. İbn Battuta, *Seyahatname II*, s. 532.

<sup>78</sup> Bilen Yılmaz, *Moğolların Türkistan Fethi*, Astana Yayınları, Ankara, 2020, s. 269.

<sup>79</sup> Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi & Geride Bıraktıklarımız Hikayesi*, s. 536; Bernard O'kane, "Chaghatai Architecture and the Tomb of Tughluq Temür at Almalik", *Muqarnas*, C. 21, 2004, s. 277-287.

<sup>80</sup> Saadettin Yağmur Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015, s. 165-182.

Han'ın kızı Altun Begi'yi Uygur İdikutu Barçuk ile evlendirmek istemesi, Moğolların Uygurlarla temaslarının kuvvetini göstermektedir.<sup>81</sup>

Çağatay Hanlığı'nda Uygur nüfusunun niceliği ve niteliği dikkat çekmektedir. Özellikle Doğu Türkistan'da mukim olan Uygurlar, Çağataylılarca idari işlerde istihdam edildi. Uygurların Çağatay Hanlığı'nda resmi yazışmalarda ne derece etkili olduğu açık değildir. Bazı araştırmacılar, Uygur dilinin ve harflerinin Çağataylıları etkilediğini ve onların Türkleşmesine yol açtığını, ayrıca bu harflerin resmi yazışmalarda kullanıldığını ifade etmektedir.<sup>82</sup> Uygur vesikalarının bir çoğu Çağataylıların sosyal ve ekonomik tarihine ışık tutmaktadır. Uygurların Çağatay Hanlığı'ndaki bu konumlarından ötürü Hanlık'ta Türk ve Türkçe etkisi ciddi bir biçimde kendisini gösterdi. Çağatay Han'ın ordasının Uluğ Ev olarak anılması,<sup>83</sup> Kebek Han ve Tarmaşirin Han'ın Türkçe bilmesi ve Tarmaşirin Han'ın İbn Battuta ile Türkçe sohbette bulunması,<sup>84</sup> Çağatay mühürlerinde Türkçe ifadelerin kullanılması, bu durumun bir yansımasıdır.<sup>85</sup>

Burada Çağatayca yahut Çağatay Türkçesinin ne olduğu hakkında da bilgi vermek gerekmektedir. Çağatay Türkçesi, Türk, Fars, Arap ve Moğol dillerine ait anasırın bir araya gelmesiyle teşekkül eden bir yazı dilidir. Bu kavram, ilk defa Arminius Vambéry tarafından kullanıldı ve kabaca 14. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar Asya'nın kuzey ve doğu kesimlerinden meskun Türklerin kullandığı bir yazı ve konuşma diliydi.<sup>86</sup> Mustafa Kafalı, Çağatay Han'ın adına izafeten kullanılan Çağatayca yahut Çağatay Türkçesi ifadelerinin yanlış olduğunu düşünmektedir. Ona göre, Çağataylılar zamanında ilmi hayatın zayıflığı ve Doğu Türkçesi ile herhangi bir edebi ürünün ortaya konulmayışından ötürü bu kullanım hatalıdır.<sup>87</sup> Çağatay

<sup>81</sup> Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 96-97; Çetin Kaya, "Cengiz Han'ın Kızları ve Yapmış Oldukları Evlilikler", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 22, 2021, s. 195-196.

<sup>82</sup> Varis Çakan, "Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 3, 2019, s. 23-24; Melek Özyetgin, *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 17; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 86.

<sup>83</sup> Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 440-441, 481.

<sup>84</sup> İbn Battuta, *Seyahatname II*, s. 532.

<sup>85</sup> Michal Biran, "Culture and Cross-Cultural Contacts in Chaghadaid Realm (1220-1370)", *Chronica*, S. 7-8, 2007, s. 30.

<sup>86</sup> Mustafa Argunşah, "Çağatay Türkçesi", *Yeni Türkiye*, S. 55, 2013, s. 358

<sup>87</sup> Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 11.

Türkçesinin parlak zamanların Timurular ve sonrasına tesadüf etmektedir. Ali Şir Nevai ve Babür, bu dilin en güzel örneklerini verdiği görülmektedir.

### **Sonuç**

Çağatay Hanlığı, ticaret yolları üzerinde bulunması nedeniyle kültürlerin birbirleriyle temas ettiği ve kaynaştığı bir coğrafyadaydı. Bu yüzden burada farklı kültürlerin bir arada yaşadığı görülmektedir. Bir tarafta yerleşik kültür varken diğer tarafta konargöçer Moğollar yer almaktaydı. Birbirine zıt bir görünüm arz eden bu iki farklı yaşam tarzına sahip nüfusun zenginlik oluşturduğu kadar bazı sorunlara yol açtığını ifade etmeliyiz. Çağatay hanları da bu sorunun farkındaydı. Konargöçer Moğol boylarından destek alan Çağatay hanları, onları hoşnutsuz edecek bir faaliyete müdahil olmak istemezdi. İlk Çağatay hanları konargöçer yaşamı savunan ve destekleyen muhafazakar bir düşünceye sahipken son dönem hanlarında bu durumun esnediği anlaşılmaktadır. Yerleşik hayatın imkanlarını fark eden hanlar, şehirlere temas eden işlere öncelik vermeye başladılar. Bazı hanlar, şehirleri tamir ettirdikleri gibi yeni şehirler tesis ederek bu alanda öncü oldular. Duva Han'ın Andican'ı, Kebek Han'ın Karşı'yı kurması bu duruma örneklerdir. Son dönem Çağatay ümerasının da bu doğrultudaki işlere önem verdiği görülmektedir. Emir Kazagan'ın Salı Saray adlı sarayı bu türdendir. Bununla beraber Hanlık'tan kalan maddi kültür öğelerinin azlığı dikkat çekmektedir. Bunun savaşlar, salgın hastalıklar, iç sorunlar gibi sebepleri bulunmaktadır. Hanlık'taki şehirlere yönelik politikalar, aynı zamanda, İslam dinin Hanlık içerisinde gerek halk gerekse idari bakımdan yayılma alanı bulmaya başlaması ile de paralellik göstermektedir. İslamiyet'in hanlar ve Moğol ümerası tarafından kabul edilmesi, Çağatay ulusunun da zamanla İslamlaşmasını sağlamıştır. Çağatay Hanlığı'nda İslam dini kuvvetlendikçe Hristiyanlık ve Budizm gibi dinler daha geri planda kalmıştır. Fakat hanların bu dinlere, özellikle de Budizm'e yönelik destekleyici eylemleri devam etmiştir. Bu, belki bir dinler arası denge politikası olduğu kadar Moğol dinî toleransının da bir yansıması olarak kabul edilebilir. Çağataylı soylu kadınların ticaretle hemhal oldukları gösterildi. Fakat sıradan Moğol kadınının günlük işler haricindeki meşgalelerine dair kaynaklardaki bilgiler mahduttur. Çağatay Hanlığı'nı kuran unsur, Moğol olduğu için devletin resmi dili Moğolcaydı. Fakat sahip olduğu coğrafyada Uygurların etkisi yüksek olduğu için zamanla Türkçe devlet nezdinde kabul edilir hale geldi. Hatta Kebek Han ve Tarmaşirin Han bazı Çağatay hanlarının Türkçe bildiği ve konuştuğu vakidir. Dolayısıyla Çağataylılarda şehirleşme, Türkleşme ve İslamlaşma süreçlerinin birbirine

bağlı olsun veya olmasın eş güdümlü olarak seyrettiği görülmektedir. Fakat Çağatayca/Çağatay Türkçesi kavramı, bu dönemden sonrasına tesadüf etmektedir.

### **Kaynakça**

- Akkuş, Mustafa, *Moğollarda Din ve Siyaset*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2020.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2022.
- Argunşah, Mustafa, “Çağatay Türkçesi”, *Yeni Türkiye*, S. 55, 2013.
- Atwood, Christopher, *Encyclopedia of Mongolia and Mongol Empire*, Facts on File, New York, 2004.
- Avirmed, Enkhbat, “Göçebe Toplumda Aile Üyelerinin Rolü”, *Yörükler*, Ed. İlhan Şahin, Aymira Taşbaş, Erhan Taşbaş, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2022.
- Beyânî, Şirin, *Moğol Dönemi İran’ında Kadın*, Çev. Mustafa Uyar, TTK, Ankara, 2015.
- Biran, Michal, “Culture and Cross-Cultural Contacts in Chaghataid Realm (1220-1370)”, *Chronica*, S. 7-8, 2007.
- Biran, Michal, “The Chaghataids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)”, *Journal of American Oriental Society*, C. 122, S. 4, 2002.
- Bretschneider, Emil, “Moğol İmparatorluğu Devri”, Çev. Kürşat Yıldırım, *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, Haz. Kürşat Yıldırım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.
- Camal al-Karşi, *Mulbakat Bi-s-Surah*, Ş. H. Vahidova, B. B. Aminova, Dayk Press, Almatı, 2005.
- Çakan, Varis, “Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 3, 2019.
- Çehoviç, O. D., *Buharskiye Dokumenti XIV Veka*. Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1965.
- Çelik, Muhammed Bilal, “Cengizli Hakimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği”, *Akademik İncelemeler*, C. 2, S. 1, 2007.

Danu, Ankhbayar, Rinçinkhorol, Möhtulga, *Çagadayn Uls*, Steppe Pablišin, Ulanbator, 2019.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi II*, Çev. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk & Türk'ün Soyağacı*, Haz. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.

Eckmann, Janos, "Çağatay Dili Hakkında Notlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1958.

Egorov, Vadim Leonidoviç, *Altın Orda'nın Tarihi Coğrafyası*, Çev. Alihan Büyükoçlak, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020.

Elverskog, Johan, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia-Oxford, 2010.

Golden, Peter B., *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.

Gömeç, Saadettin Yağmur, *Uygur Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015.

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2018.

Hayit, Baymirza, *Türkistan & Rusya ile Çin Arasında*, Çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, Ankara, 1975.

Haykıran, Kemal, *Moğollar Zamanında Yakındoğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

Hodong, Kim, "Formation and Changes of Uluses in the Mongol Empire", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, S. 62, 2019.

Hope, Michael, "The Middle Empire", *The Mongol World*, Ed. Timothy May, Michael Hope, Routledge, New York, 2022.

İbn Arabşah, *Acaibu'l-Makdur (Bozkırdan Gelen Bela)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.

Jackson, Peter, "From Ulus to Khanate: The Making of the Mongol States c. 1220 - c. 1290.", *The Mongol Empire and Its Legacy*, Ed. Reuven Amitai Press, David Morgan, Brill, Leiden-Boston-Köln, 1999.

Jackson, Peter, *Moğollar ve İslam Dünyası*, Çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022.

Kadı Ahmed Gaffari Kazvinî, *Tarih-i Cihan-Ârâ*, Nşr. Hasan Niraki, Kitabfuruşi Hafız, Tahran, 1342.

Kafalı, Mustafa, *Çağatay Hanlığı (1220-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2005.

Kaya, Çetin, “Cengiz Han’ın Kızları ve Yapmış Oldukları Evlilikler”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 22, 2021.

Kaya, Çetin, *Çağatay Hanlığı-Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler (Başlangıcından 1320 Yılına Kadar)*, Post Yayınevi, İstanbul, 2023.

Khazanov, Anatoly, *Göçebe ve Dış Dünya*, Çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2015.

Kitapçı, Zekeriya, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, Yedikubbe Yayınları, Konya, 2013.

Lane, George, *Daily Life in the Mongol Empire*, Greenwood Press, Connecticut-London, 2006.

Ligeti, Lajos, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay, TDK, Ankara, 2011.

Matsui, Dai, “A Mongolia Decree from Chaghadaid Khanate Discovered of Dunhuang”, *Aspects of Research into Central Asian Buddhism: In Memorial Kōgi Kudara*, Ed. Peter Zieme, Brepol Publishers, Turnhout, 2008.

May, Timothy, “Commercial Queen: Mongolian Khatuns and the Silk Road”, *Journal of Royal Asiatic Society*, C. 26, S. 1-2, 2016.

May, Timothy, “The Relationship Between Sufis and Inner Asian Ruling Elites”, *Southeast Review of Asian Studies*, S. 30, 2008.

Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî & Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, Çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi & Geride Bıraktıklarımız Hikayesi*, Çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

*Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara, 2016.

Mu’ineddîn Natanzî, *Müntehabü’t-Tevarih-i Mu’înî*, Nşr. Jean Aubin, Kitabfuruşi Hayyam, Tahran, 1336.

Muhammed Benâkitî, *Tarih-i Benâkitî*, Nşr. Cafer Şear, Tahran, 1348.

Nicola, Bruno de, "The Queen of the Chaghatayids: Orghina Khatun and the Role of Central Asia", *Journal of Royal Asiatic Society*, C. 26, S. 1-2, 2016.

Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, TTK, Ankara, 1987.

O'kane, Bernard, "Chaghatai Architecture and the Tomb of Tughluq Temür at Almaliq", *Muqarnas*, C. 21, 2004.

Özyetgin, Melek, *İslam Öncesi Uygarlarda Toprak Hukuku*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.

Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi*, Çev. Altay Tayfun Özcan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022.

Raşid ad-din, *Şuab-ı Pancana*, Ed. İlnur Mirgaliyev, İstitut İstorii İm. Ş. Mercani, Kazan, 2019.

Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi*, Çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul, 2018.

Roux, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000.

Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, Çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010.

Ryan, James, "Preaching Christianity along Silk Route: Missionary Outposts in the Tartar 'Middle Kingdom' in the Fourteenth Century", *Journal of Early Modern History*, C. 2, S. 4, 1998.

Schamiloglu, Uly, "Karışımın Güzellikleri", Çev. Ali Berktay, *Semerikand 1400-1500 & Timur'un Vaba Kenti: Bir İmparatorluğun ve Bir Rönesansın Kalbi*, Der. Vincent Fourniau, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Shao Hung, "Meng ta pei lu, Moğol Tatarlarının Umumi Tarihi", *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, Çev. Ankhbayar Danuu, Haz. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012.

Subaşı, Ömer, *Moğollarda Kadın, Evlilik ve Dış Siyaset*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

Şeyh Muhammed Bek b. Yar Muhammed b. Hoca Muhammed, *Tarih-i Selatin-i Tatar*, Çev. M. Akif Erdoğan, Ayşe Değerli, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.

Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duydukları*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.

Togan, İsenbike, “Günümüz Tarih Yazımında Çingis Han ve Moğollar”, *Tarih ve Kurgu*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022.

Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

Ulaşova, Sevinç “Çağatay Hanlığı’nda Etnik Cereyanlar”, *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildirileri (30 Eylül-04 Ekim 2013)*, C. 4, Ed. Mustafa Özkan, Enfel Doğan, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013.

Uyar, Mustafa, “Moğolların İslamlaşmasında Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine”, *Yücel Özkaya’ya Armağan Yazılar*, Ed. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, Hel Yayınları, Ankara, 2015.

V. V. Barthold, *Moğol İstilası Devrinde Türkistan*, Çev. Seniha Sami Morali, Haz. Gülnar Kara, TTK, Ankara, 2000.

Vassaf, *Tabrir-i Tarih-i Vassaf*, Nşr. A. M. Ayeti, İntişarat-ı Bonyad-ı Ferheng-i İran, Tahran, 1346.

Vladimirtsov, Boris Yakovleviç, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, Çev. Abdülkadir İnan, TTK, Ankara, 1995.

Weatherford, Jack, *Cengiz Han ve Modern Dünyayı Anlamak*, Çev. Şermin Kaleli, Kronik Kitap, İstanbul, 2018.

Yılmaz, Bilen, *Moğolların Türkistan Fethi*, Astana Yayınları, Ankara, 2020.